

พิธีกรรมกับการสืบสานอัตลักษณ์ทางศาสนาและวัฒนธรรมไทย : กรณีพิธีกวนข้าวมธุปายาส

RITUALS AND THE CONTINUITY OF THAI RELIGIOUS AND CULTURAL IDENTITY: A CASE STUDY OF THE MADHUPAYASA (MILK RICE) RITUAL

เดโช แขน้ำแก้ว^{1*}, ศรีสุตา พัฒจันทร์², ณัฐลักษณ์ อิสสระ³, พจณิชา ฤกษ์สมุทร⁴, กรรณิการ์ บุญยัง⁵,
คัมภีราวดี นวกิจไพฑูรย์⁶, กิตติพันธ์ ทองดวง⁷, ฤกษ์ณะ ช่อศรี⁸, อธิวัฒน์ เพชรดี⁹,
รักสิริ แก้วเทวี¹⁰, วิวิธน์ สุทธิธรรมสถิต¹¹, อธิวรรณ จันทร์แสง¹², กันกัศ ตัณฑสิทธิ์¹³, นันทิกานต์ ประสพสุข¹⁴
Daycho Khenamkhaew^{1*}, Srisuda Patjan², Nattaluck Issara³, Phojnicha Roeksamut⁴, Kannika Boonyang⁵,
Kumpirawadee Nawakitpaitoon⁶, Kitbordin Thongduang⁷, Krisana Chongsri⁸, Theerawat Petdee⁹,
Raksiri Kaewtawee¹⁰, Wiwit Suttithumsatid¹¹, Theerawan Chansang¹², Kannaphak Tantasith¹³, Nantikam Prasopsook¹⁴

¹คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช

¹Faculty of Humanities and Social Sciences, Nakhon Si Thammarat Rajabhat University

²คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ

²Faculty of Education, Thaksin University

³วิทยาลัยชุมชนยะลา สถาบันวิทยาลัยชุมชน

³Yala Community College, Institute of Community Colleges

⁴คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม

⁴Faculty of Humanities and Social Sciences, Chandrakasem Rajabhat University

⁵วิทยาลัยชุมชนตาก สถาบันวิทยาลัยชุมชน

⁵Tak Community College, Institute of Community Colleges

⁶วิทยาลัยสหวิทยาการเกาะสมุย มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี

⁶Koh Samui Interdisciplinary School, Suratthani Rajabhat University

⁷คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร

⁷Faculty of Public Health, Naresuan University

⁸คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยราชภัฏราชนครินทร์

⁸Faculty of Science and Technology, Rajabhat Rajanagarindra University

⁹คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลศรีวิชัย

⁹Faculty of Engineering, Rajamangala University of Technology Srivijaya

¹⁰สำนักวิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์และการออกแบบ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์

¹⁰School of Architecture and Design, Walailak University

¹¹คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

¹¹Faculty of Pharmaceutical Sciences, Prince of Songkla University

¹²คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี

¹²Faculty of Management Science, Suratthani Rajabhat University

¹³คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร

¹³Faculty of Law, Naresuan University

¹⁴คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยนราธิวาสราชนครินทร์

¹⁴Faculty of Management Science, Princess of Naradhiwas University

*Corresponding Author E-mail: daycho_kha@nstru.ac.th

Received March 26, 2026; Revised May 8, 2026; Accepted May 12, 2026

บทคัดย่อ

พิธีกรรมเป็นองค์ประกอบของโครงสร้างทางสังคมและวิถีชีวิตมนุษย์ โดยเฉพาะในบริบทสังคมไทยที่มีความหลากหลายทางศาสนา ความเชื่อและวัฒนธรรม พิธีกรรมทำหน้าที่เป็นการปฏิบัติที่มีแบบแผนตามจารีตและความเชื่อทางศาสนา อีกทั้ง เป็นกลไกในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชน ถ่ายทอดคุณค่า ค่านิยมและอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมจากรุ่นสู่รุ่น บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาบทบาทของพิธีกรรมในการสืบสานอัตลักษณ์ทางศาสนาและวัฒนธรรมไทย โดยใช้พิธีการกวนข้าวมธุปายาสซึ่งมีรากฐานจากพุทธประวัติในเหตุการณ์ที่นางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาสแด่พระโพธิสัตว์ก่อนการตรัสรู้ ผลการศึกษาพบว่า พิธีกวนข้าวมธุปายาสเป็นกระบวนการทางสังคมที่เชื่อมโยงพุทธศาสนา ความเชื่อ วิถีเกษตรกรรม และทรัพยากร “ข้าว” ในฐานะเป็นฐานแห่งชีวิตของชุมชน ทำหน้าที่เป็นสัญลักษณ์ของการหล่อเลี้ยงทั้งกายและจิต ความเมตตาและการดำเนินชีวิตตามทางสายกลาง อีกทั้งเปิดพื้นที่ให้เกิดการมีส่วนร่วม การเรียนรู้ร่วมกันและการถ่ายทอดองค์ความรู้ ภูมิปัญญาและคุณค่าทางศีลธรรมข้ามรุ่น ในขณะที่มีมิติการพัฒนาชุมชน พิธีกวนข้าวมธุปายาสสามารถทำหน้าที่เป็นทุนวัฒนธรรมที่สนับสนุนกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน ตั้งแต่การกำหนดความต้องการ การตัดสินใจ การปฏิบัติ การรับประโยชน์และการติดตามประเมินผล อันนำไปสู่การเสริมสร้างความเข้มแข็ง อัตลักษณ์และความยั่งยืนของชุมชน

คำสำคัญ: พิธีกรรม, การสืบสาน, อัตลักษณ์, ศาสนาและวัฒนธรรม, ข้าวมธุปายาส

Abstract

Rituals constitute a fundamental component of social structure and human life, particularly within Thai society, which is characterized by religious, belief-based, and cultural diversity. Rituals function as patterned practices grounded in religious traditions and belief systems while also serving as social mechanisms that foster relationships within communities and transmit values, norms, and cultural identities across generations. This academic article aims to examine the role of rituals in sustaining Thai religious and cultural identity through a case study of the Madhupayasa (milk rice) ritual, which originates from a significant episode in Buddhist history in which Sujata offered Madhupayasa to the Bodhisattva prior to his Enlightenment. The findings indicate that the Madhupayasa ritual operates as a social process that interweaves Buddhism, belief systems, agrarian ways of life, and rice as a fundamental resource for community livelihood. The ritual serves as a symbolic representation of both physical and spiritual nourishment, compassion, and the practice of the Middle Path. Moreover, the communal preparation of Madhupayasa creates a social space for participation, collective learning, and the intergenerational transmission of knowledge, local wisdom, and moral values. From a community development perspective, the Madhupayasa ritual functions as a form of cultural capital that supports participatory processes at multiple stages, including the identification of community needs, decision-making, implementation, benefit-sharing, and monitoring and evaluation. These processes contribute to strengthening community cohesion, reinforcing cultural identity, and fostering sustainable community development.

Keywords: Rituals, Heritage, Identity, Religion and Culture, Madhupayasa (Milk Rice)

บทนำ

พิธีกรรมเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของสังคมมนุษย์ที่ดำรงอยู่ควบคู่กับความเชื่อ ศาสนาและวัฒนธรรมมาอย่างยาวนาน โดยในเชิงมานุษยวิทยาและสังคมวิทยา พิธีกรรมคือ กิจกรรมเชิงสัญลักษณ์และเป็นกลไกสำคัญในการสร้างและธำรงระเบียบทางสังคม เพื่อถ่ายทอดระบบคุณค่าและหล่อหลอมอัตลักษณ์ร่วมของกลุ่มคน (Durkheim, 1912; Wallis, 2019; Geertz, 1973/2017) สำหรับสังคมไทยที่มีรากฐานสำคัญจากพุทธศาสนาเถรวาท ทำให้พิธีกรรมทางศาสนาจึงแทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตประจำวัน วัฏจักรชีวิตและโครงสร้างความสัมพันธ์ของชุมชน ตั้งแต่ระดับครัวเรือนจนถึงระดับสังคมโดยรวม นอกจากนี้ ในบริบทสังคมไทย พิธีกรรมทำหน้าที่เป็นพื้นที่ทางสังคมที่เปิดโอกาสให้ผู้คนได้แสดงออกถึงความศรัทธา ความเป็นสมาชิกของชุมชนและความสัมพันธ์เชิงอำนาจและบทบาททางสังคม พิธีกรรมเป็นช่องทางในการถ่ายทอดความรู้ ความเชื่อและค่านิยมจากรุ่นสู่รุ่นผ่านการปฏิบัติที่มีแบบแผนตามจารีตประเพณี (สุภางค์ จันทวานิช, 2559; พระอธิการโยธิน อินทะนะและคณะ, 2565) ภายใต้องค์ประกอบของพิธีกรรม คือ ผู้ประกอบพิธี เครื่องประกอบพิธี สถานที่และช่วงเวลา สะท้อนนัยเชิงสัญลักษณ์ที่เชื่อมโยงมนุษย์เข้ากับโลกแห่งความหมายและความศักดิ์สิทธิ์ (เดโซ แชน้ำแก้วและเชษฐา มุทะหมัด, 2565)

พิธีกรรมทางพุทธศาสนาไทยมีบทบาทในฐานะเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจและกระบวนการสร้างบุญกุศลร่วมกันของชุมชน เสริมสร้างศรัทธาในหลักธรรมคำสอน ทำหน้าที่เป็นกลไกในการสร้างความสามัคคีลดความตึงเครียดทางสังคม และสร้างความรู้สึกร่วมกันอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในชุมชน (Keyes, 1989, สานนท์ ด่านภักดี, 2565) อย่างไรก็ตาม ในบริบทของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรมสมัยใหม่ พิธีกรรมหลายรูปแบบกำลังเผชิญกับปัญหา ทั้งจากกระแสโลกาภิวัตน์ การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและการลดบทบาทของชุมชนท้องถิ่น ส่งผลให้ความหมายและการมีส่วนร่วมในพิธีกรรมบางประการเริ่มเลือนหายหรือถูกทำให้เหลือเพียงกิจกรรมเชิงสัญลักษณ์ที่ขาดความเชื่อมโยงกับชีวิตจริง ท่ามกลางบริบทและปัญหาข้างต้น พิธีกรรมชาวมุสลิมเป็นพิธีกรรมทางพุทธศาสนาที่มีนัยสำคัญทั้งในเชิงศาสนา วัฒนธรรมและสังคม มีรากฐานจากพุทธประวัติในเหตุการณ์ที่นางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาสแด่พระโพธิสัตว์ก่อนการตรัสรู้ ซึ่งถูกตีความเป็นสัญลักษณ์ของการหล่อเลี้ยง ทั้งกายและจิต การให้ทานด้วยเมตตาและการดำเนินชีวิตตามทางสายกลาง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2556) ทำให้ข้าวมธุปายาสกลายเป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงหลักธรรมทางพุทธศาสนากับวิถีชีวิตของชุมชน ซึ่งพิธีกรรมชาวมุสลิมมักถูกจัดขึ้นในบริบทของชุมชนและวัด โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของคนหลายกลุ่ม ทั้งพระสงฆ์ ผู้นำชุมชน ผู้สูงอายุ เยาวชนและประชาชนทั่วไป กลายเป็นพื้นที่ให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน การถ่ายทอดองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น การคัดเลือกวัตถุดิบ การใช้ข้าวในฐานะทรัพยากรหลักและการจัดการแรงงานแบบเอื้ออาทร (เอนก นาคะบุตร, 2545; พัทธราภรณ์ นักเทศน์ และคณะ, 2568)

ดังนั้น การมีส่วนร่วมจึงเป็นการเปิดโอกาสให้หน่วยงานราชการ วัดและผู้นำทางศาสนา ผู้นำชุมชนและปราชญ์ชาวบ้าน ชาวบ้านและเยาวชน ภาคการศึกษา ภาคีเครือข่ายและนักท่องเที่ยวได้ร่วมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นร่วมกันเพื่อวางแผนทางการพัฒนาพื้นที่ให้เป็น “แหล่งเรียนรู้ประเพณีและวัฒนธรรมร่วมกัน” (เสกสรรค์ สนาวา และพงศ์สวัสดิ์ ราชจันทร์, 2568) นอกจากนี้ พิธีกรรมชาวมุสลิมยังทำหน้าที่เป็นกลไกสำคัญในการธำรงอัตลักษณ์และความต่อเนื่องของชุมชน ผ่านการสร้างประสบการณ์ร่วมและความทรงจำทางสังคม เสริมสร้างความรู้สึกร่วมกัน (Sense of Belonging) และตอกย้ำบทบาทของชุมชนในฐานะผู้สืบสานวัฒนธรรม (Reschly & Christenson, 2023) เพื่อปลูกฝังคุณค่าเรื่องการทำ การเสียสละ ความสามัคคีและการพึ่งพาตนเอง

อย่างไรก็ตาม การศึกษาที่ผ่านมาส่วนใหญ่เกี่ยวกับพิธีกรรมทางพุทธศาสนาในสังคมไทยมุ่งเน้นไปที่มิติทางศาสนาหรือเชิงพิธีการเป็นหลัก ในขณะที่ การวิเคราะห์บทบาทของพิธีกรรมในฐานะทุนวัฒนธรรมและกลไกการพัฒนาชุมชนยังมีอยู่อย่างจำกัด โดยเฉพาะการศึกษาพิธีกรรมข้ามวัฒนธรรมในฐานะกระบวนการมีส่วนร่วมที่เชื่อมโยงศาสนา วัฒนธรรมและการพัฒนาชุมชน ดังนั้น การศึกษาพิธีกรรมกับการสืบสานอัตลักษณ์ทางศาสนาและวัฒนธรรมไทย กรณีพิธีกรรมข้ามวัฒนธรรม จึงมีความสำคัญในเชิงวิชาการและเชิงปฏิบัติ เพื่อเติมเต็มองค์ความรู้ด้านสังคมศาสตร์ วัฒนธรรมศึกษาและการพัฒนาชุมชน โดยใช้ให้เห็นบทบาทของพิธีกรรมในฐานะพื้นที่ทางสังคมที่มีพลวัตและความหมายหลากหลาย เป็นความคาดหวังที่จะใช้ผลการวิจัยไปแก้ไขปัญหาหรือทำปัญหาให้บรรเทาเบาบางลงได้ รวมถึงสามารถนำไปใช้เป็นแนวทางในการส่งเสริมการใช้ทุนวัฒนธรรมท้องถิ่นเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน สร้างการมีส่วนร่วมและรักษาวัฒนธรรมของสังคมไทย

พิธีกรรมกับวิถีชีวิตและโครงสร้างสังคมไทย

พิธีกรรม (Ritual) เป็นองค์ประกอบสำคัญของวิถีชีวิตมนุษย์ในแทบทุกสังคมทั่วโลก โดยเฉพาะในสังคมไทยซึ่งมีความหลากหลายทั้งด้านศาสนา ความเชื่อ และวัฒนธรรม พิธีกรรมทำหน้าที่เป็นการปฏิบัติที่มีแบบแผน อิงอยู่บนความเชื่อทางศาสนาและจารีตประเพณี อีกทั้ง ยังเป็นสื่อกลางในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชุมชน และเป็นกลไกสำคัญในการสืบทอดและธำรงรักษาอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของสังคมไทย (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2552; กฤตพร แซ่แง สายจันทร์ และคณะ, 2566) พิธีกรรมเป็นพื้นที่ทางสังคมที่สะท้อนคุณค่า ความศรัทธาและความหมายร่วมของผู้คนในชุมชน โดยเฉพาะพิธีกรรมทางพุทธศาสนา ซึ่งแทรกซึมอยู่ในชีวิตประจำวันและวัฏจักรชีวิตของคนไทย

ความหมายของพิธีกรรม

พิธีกรรม หมายถึง การปฏิบัติหรือการบูชาตามความเชื่อทางศาสนาอย่างมีแบบแผนและระเบียบวิธี มีเป้าหมายเพื่อขอพร ความคุ้มครองหรือความสำเร็จในชีวิต โดยมีความเชื่อว่าการประกอบพิธีกรรมจะนำพาความดีงามมาสู่ตนเอง ครอบครัวและชุมชน พิธีกรรมประกอบด้วยองค์ประกอบหลัก ได้แก่ ผู้ประกอบพิธี เครื่องประกอบพิธี สถานที่และช่วงเวลา ซึ่งทั้งหมดสะท้อนถึงระดับของความศรัทธา ความตั้งใจและความหมายเชิงสัญลักษณ์ของพิธีนั้น อีกทั้ง ในบริบทของพุทธศาสนาไทย พิธีกรรมมักเกี่ยวข้องกับพระพุทธรูป พระภิกษุและบทสวดมนต์ เช่น พิธีทำบุญตักบาตร พิธีเวียนเทียน หรือพิธีบวช ซึ่งทำหน้าที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจและเป็นกระบวนการสร้างบุญกุศลร่วมกันของชุมชน (Turner, 1969; Turner et al., 2017) ในขณะที่ พิธีกรรมข้ามวัฒนธรรมสามารถอธิบายได้ภายใต้กรอบพิธีกรรมที่เชื่อมโยงกับพุทธประวัติ อันสะท้อนความหมายเชิงสัญลักษณ์ของ “การหล่อเลี้ยงกายและจิต” ก่อนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พิธีกรรมนี้ จึงเป็น “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และพื้นที่ทางจิตวิญญาณ” ที่มีการสืบทอดความหมายทางศาสนาและคุณค่าทางจิตวิญญาณผ่านการปฏิบัติร่วมกันของชุมชน (บุญยิ่ง ประทุม, 2562)

บทบาทของพิธีกรรมในสังคมและชุมชน

พิธีกรรมทำหน้าที่เป็นเครื่องมือทางศาสนาที่เปิดโอกาสให้ผู้ปฏิบัติได้เชื่อมต่อกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนเคารพนับถือ ผ่านการแสดงออกทางกาย วาจา และจิตใจ เช่น การสวดมนต์ การจุดธูปเทียน หรือการถวายภัตตาหาร ซึ่งช่วยสร้างความสงบทางจิตใจและเสริมพลังใจในการดำเนินชีวิต นอกจากนี้ พิธีกรรมส่วนใหญ่ประกอบขึ้นในลักษณะของกิจกรรมร่วมของชุมชน เช่น พิธีทอดกฐิน การแห่เทียนเข้าพรรษาหรือประเพณีบุญบั้งไฟ ส่งผลให้เกิดความร่วมมือ ความสามัคคี และความรู้สึกเป็นเจ้าของวัฒนธรรมร่วมกันของสมาชิกในสังคม (Durkheim, 1912; Wallis, 2019) พิธีกรรมจึงเป็นกลไกสำคัญในการถ่ายทอดความเชื่อ ค่านิยมและแบบแผน

ทางสังคมจากฐานหนึ่งไปสู่อีกฐานหนึ่ง ในทำนองเดียวกัน พิธีกวนข้าวมธุปายาสในบริบทชุมชนไทยทำหน้าที่เป็นทั้งพิธีกรรมทางศาสนาและพื้นที่การเรียนรู้ทางวัฒนธรรม โดยสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนา วิทยาศาสตร์และภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับ “ข้าว” ซึ่งเป็นฐานทรัพยากรและสัญลักษณ์สำคัญของสังคมไทย

พิธีกรรมกับการธำรงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม

ประเทศไทยมีพิธีกรรมที่หลากหลายตามภูมิภาค ความเชื่อและศาสนา ทั้งพิธีกรรมทางพุทธศาสนา พราหมณ์-ฮินดู และความเชื่อพื้นบ้าน ซึ่งทำหน้าที่เป็นเครื่องมือในการรักษาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่น (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2552) พิธีกวนข้าวมธุปายาสจึงสามารถมองได้ว่าเป็นตัวอย่างของพิธีกรรมที่หลอมรวมศาสนา ความเชื่อและวิถีชีวิตเข้าด้วยกัน โดยใช้ “อาหาร” และ “ข้าว” เป็นสื่อกลางเชิงสัญลักษณ์ในการเชื่อมโยงอดีต ปัจจุบันและอัตลักษณ์ร่วมของชุมชน อย่างไรก็ตาม การธำรงรักษาอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมและการสืบสานอัตลักษณ์ก็สามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามยุคสมัยโดยผ่านกระบวนการทางสังคมที่ต้องอาศัยพลังจากประชาชน ชุมชน ท้องถิ่นและผู้นำชุมชน รวมถึงหน่วยงานทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง (เสกสรรค์ สนว และพงศ์สวัสดิ์ ราชจันทร์, 2568)

สรุปได้ว่า เมื่อพิจารณาถึงยุคปัจจุบัน ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เทคโนโลยีและวัฒนธรรมสมัยใหม่ ส่งผลให้พิธีกรรมบางรูปแบบเริ่มลดบทบาทลง โดยเฉพาะในกลุ่มคนรุ่นใหม่ อย่างไรก็ตาม การบูรณาการพิธีกรรมเข้ากับกิจกรรมการเรียนรู้ทางวัฒนธรรม การศึกษาและการสื่อสารผ่านสื่อดิจิทัลสามารถเป็นแนวทางในการอนุรักษ์และต่อยอดพิธีกรรมให้ยังคงมีความหมายในสังคมร่วมสมัย การส่งเสริมพิธีกรรม เช่น พิธีกวนข้าวมธุปายาส ให้เป็นพื้นที่การเรียนรู้ร่วมของชุมชนเพื่อสร้างความภาคภูมิใจในวัฒนธรรมท้องถิ่นและเสริมพลังในการสืบสานอัตลักษณ์ไทยให้คงอยู่ต่อไปอย่างยั่งยืน

การกวนข้าวมธุปายาสในฐานะพิธีกรรมทางพุทธศาสนา

การกวนข้าวมธุปายาสเป็นพิธีกรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาไทยที่มีรากฐานจากพุทธประวัติในช่วงปฐมโพธิกาล โดยสะท้อนถึงความศรัทธา ความเคารพและการรำลึกถึงเหตุการณ์ก่อนการตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังที่ สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดลำปาง (2563) ระบุว่า ประเพณีถวายข้าวมธุปายาสเป็นพิธีกรรมที่แสดงถึงความเชื่อในความอุดมสมบูรณ์ ความเมตตาและความศรัทธาที่เชื่อมโยงระหว่างมนุษย์ ธรรมชาติและพระพุทธศาสนา พิธีกรรมเป็นการจำลองเหตุการณ์ที่นางสุชาดาได้นำข้าวมธุปายาสไปถวายเจ้าชายสิทธัตถะ ซึ่งถือเป็นภัตตาหารมื้อสุดท้ายก่อนการตรัสรู้ ข้าวมธุปายาสซึ่งประกอบด้วยข้าว น้านมและความบริสุทธิ์แห่งศรัทธาของผู้ให้ จึงได้รับการตีความว่าเป็น “อาหารทิพย์” ที่หล่อเลี้ยงทั้งกายและจิตใจ กลายเป็นสัญลักษณ์สำคัญของการตั้งมั่นในทางสายกลาง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2556)

ความเป็นมาและความหมายเชิงตำนาน

ตำนานการถวายข้าวมธุปายาสมีจุดเริ่มต้นจากเรื่องราวของภรรยาคนหนึ่งที่ผู้มั่งคั่งในเมืองราชคฤห์ ผู้มีความปรารถนาจะมีบุตรชายเพื่อสืบสกุล นางได้อธิษฐานขอพรจากเทพดาที่สถิต ณ ต้นพระศรีมหาโพธิพฤกษ์ อันเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติ ความอุดมสมบูรณ์ และการกำเนิดชีวิต เรื่องเล่าเป็นภาพแทนของระบบความเชื่อที่เชื่อมโยงพลังศักดิ์สิทธิ์กับชีวิตมนุษย์ เชื่อมโยงกับพุทธประวัติ ในคืนก่อนการตรัสรู้ เมื่อพระโพธิสัตว์ได้รับข้าวมธุปายาสจากนางสุชาดา อาหารดังกล่าวจึงกลายเป็นสัญลักษณ์ของความเมตตา ความศรัทธา และพลังแห่งการเกื้อหนุน ซึ่งได้รับการถ่ายทอดต่อมาในรูปแบบพิธีกรรมของชุมชนไทย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2556)

จุดประสงค์และคุณค่าทางศาสนาและสังคม

ประเพณีถวายและกวนข้าวมธุปายาสในปัจจุบันมีจุดมุ่งหมายเพื่อรำลึกถึงเหตุการณ์สำคัญทางพุทธศาสนา ควบคู่กับการสร้างบุญกุศลและอุทิศส่วนกุศลแก่ผู้ล่วงลับ อีกทั้ง ยังสะท้อนความเชื่อเรื่องความอุดมสมบูรณ์ ความมั่นคงในชีวิต และความสงบทางจิตใจ ทั้งนี้ เชิงจิตวิญญาณ พิธีกรรมเพื่อปลูกฝังการระลึกถึงหลักธรรมสำคัญ ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ในขณะเดียวกัน เชิงสังคม พิธีการกวนข้าวมธุปายาสทำหน้าที่เป็นพื้นที่แห่งความร่วมมือ การเรียนรู้ร่วม และการถ่ายทอดวัฒนธรรมข้ามรุ่น ผู้สูงอายุถ่ายทอดประสบการณ์ ความเชื่อและเรื่องเล่าแก่เยาวชน ขณะที่เยาวชนนำองค์ความรู้และทักษะสมัยใหม่มาประยุกต์ใช้ในการจัดพิธี (พระครูปฐมปริยัติการ รวิวง์โณ, 2558; เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2560)

ขั้นตอนพิธีกวนข้าวมธุปายาสในเชิงพิธีกรรม

พิธีกวนข้าวมธุปายาสเป็นกระบวนการที่ดำเนินไปอย่างมีแบบแผนและลำดับขั้นบนความศรัทธาและระเบียบทางสังคม ดังนี้ (พระครูปฐมปริยัติการ รวิวง์โณ, 2558; เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2560)

1. การตั้งราชวัตรหรือรั้วพิธี เป็นการกำหนดขอบเขตพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์สำหรับประกอบพิธี โดยใช้หน่อกล้วย หน่ออ้อย ธงทิ้ว และก้านมะพร้าว องค์ประกอบเหล่านี้มีนัยเชิงสัญลักษณ์เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ ความเคารพบูชา และการเข้าสู่พื้นที่พุทธาวาส
2. การเตรียมวัสดุ การเตรียมข้าวสาร ถั่ว งา และธัญพืชต่าง ๆ แสดงถึงความพร้อมทั้งด้านวัตถุและจิตใจ วัสดุแต่ละชนิดมีความหมายมงคล สะท้อนความเชื่อในความเจริญงอกงามและความสำเร็จในชีวิต
3. การจัดวัสดุในพื้นที่พิธี การจัดวางอุปกรณ์อย่างเป็นระเบียบสะท้อนถึงวินัย ความเคารพต่อพิธีกรรม และการร่วมแรงร่วมใจของผู้เข้าร่วมพิธี
4. การทำข้าวมธุปายาสเบื้องต้น การนึ่งข้าวและผสมกับกะทิและถั่วชนิดต่าง ๆ เป็นการสื่อความหมายถึงความกลมเกลียว ความหลากหลาย และการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน
5. การเตรียมน้ำอ้อยและส่วนประกอบอื่น โดยน้ำอ้อย น้ำตาลโตนด และนมสดถูกตีความเป็นสัญลักษณ์ของความเมตตา ความเอื้อเฟื้อ และความหวานชื่นแห่งการให้
6. การกวนข้าวมธุปายาส เป็นหัวใจของพิธีกรรม ผู้ร่วมพิธีผลัดเปลี่ยนกันกวนข้าวที่แสดงถึงความสามัคคีและการมีส่วนร่วมร่วมกัน บางพื้นที่มีการสวดมนต์หรือกล่าวคาถาเพื่อเสริมสิริมงคล
7. การตั้งไฟและการถวาย การถวายข้าวมธุปายาสต่อพระพุทธรูปหรือพระภิกษุ เป็นการรวมศรัทธา แรงกายและจิตใจของชุมชนเข้าสู่พิธีกรรม

สรุปได้ว่า การกวนข้าวมธุปายาสมีคุณค่าร่วมสมัย เป็นสะพานเชื่อมโยงอดีต ปัจจุบันและอนาคต สะท้อนคุณค่าของพระพุทธจริยา ได้แก่ ความพอเพียง ความไม่ยึดติด และการรับสิ่งที่ผู้อื่นมอบให้ด้วยความเคารพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในโลกยุคใหม่ที่วิถีชีวิตเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว พิธีกรรมการกวนข้าวมธุปายาสทำหน้าที่เป็นพื้นที่แห่งการเรียนรู้ การธำรงอัตลักษณ์ และการสร้างความกลมเกลียวของชุมชน อันเป็นพลังสำคัญในการสืบสานพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมไทย

วัฒนธรรมชุมชนกับการธำรงอัตลักษณ์และการเรียนรู้ร่วม

วัฒนธรรมชุมชนเป็นองค์ประกอบสำคัญของสังคมมนุษย์ โดยเฉพาะในระดับพื้นที่ซึ่งสะท้อนวิถีชีวิต ความเชื่อ ความสัมพันธ์ และองค์ความรู้ที่สั่งสมมาอย่างยาวนาน แม้บริบททางสังคม เศรษฐกิจและเทคโนโลยีจะเปลี่ยนแปลงไป

วัฒนธรรมชุมชนกับการถ่ายทอดอัตลักษณ์

วัฒนธรรมชุมชนทำหน้าที่ในการถ่ายทอดอัตลักษณ์และความเป็นตัวตนของชุมชนจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง โดยเฉพาะองค์ความรู้ดั้งเดิมหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน เช่น การทอผ้า การปลูกพืชสมุนไพร การรักษาโรคแบบพื้นบ้านและการทำอาหารท้องถิ่น ซึ่งล้วนเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตและสิ่งแวดล้อมท้องถิ่น (พัชทรา กุลสุวรรณ และพงษ์เทพ แซ่เผั่ว, 2554) เช่นเดียวกับการกวนข้าวมธุปายาสในชุมชนก็เป็นกระบวนการถ่ายทอดความรู้ ความเชื่อ และโลกทัศน์ทางพุทธศาสนาที่ฝังรากอยู่ในวิถีชีวิตของคนในพื้นที่ผ่านการเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติจริง

การพึ่งพาตนเองและบริบทชุมชน

มีความสัมพันธ์โดยตรงกับโครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจของพื้นที่ การดำรงอยู่ของวัฒนธรรมเกิดจากการพึ่งพาตนเองด้านทรัพยากร ความรู้ และศักยภาพของสมาชิกในชุมชน เช่น การผลิตอาหารเพื่อบริโภค การใช้วัสดุธรรมชาติในท้องถิ่น หรือการจัดพิธีกรรมโดยอาศัยแรงงานและความร่วมมือของคนในชุมชน (จงจิตร โทนุกการ และคณะ, 2554) ในทำนองเดียวกัน พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวมธุปายาสย่อมแนวคิดการพึ่งพาตนเองผ่านการใช้วัตถุดิบพื้นถิ่น การร่วมแรงร่วมใจ และการจัดการพิธีกรรมโดยไม่พึ่งพาปัจจัยภายนอกมากนัก เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งและความยั่งยืนให้แก่ชุมชน

พิธีกรรม ศาสนาและความต่อเนื่องของวัฒนธรรม

พิธีกรรมเป็นองค์ประกอบของวัฒนธรรมชุมชนที่สะท้อนความเชื่อ คุณค่าทางศาสนาและความสัมพันธ์กับธรรมชาติและบรรพบุรุษ เช่น งานบุญประเพณี งานบวช งานศพ หรือพิธีขอฝน ทำให้พิธีกรรมกลายเป็นพื้นที่แห่งการรวมกลุ่ม การสร้างความสัมพันธ์และการแสดงออกถึงความเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อีกทั้ง ทำหน้าที่รักษาความต่อเนื่องของวัฒนธรรมและถ่ายทอดคุณธรรมและจริยธรรมจากรุ่นสู่รุ่น (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2537) จึงบ่งชี้ได้ว่า พิธีกวนข้าวมธุปายาสจึงเป็นตัวอย่างของพิธีกรรมที่เชื่อมโยงศาสนา วัฒนธรรมและชีวิตประจำวัน โดยใช้ “ข้าว” เป็นสื่อกลางเชิงสัญลักษณ์ในการถ่ายทอดคุณค่าทางศีลธรรมและจิตวิญญาณของชุมชนเป็นความเชื่อ ค่านิยมและพฤติกรรมที่สมาชิกยึดถือร่วมกัน ทำหน้าที่เป็นกลไกควบคุมพฤติกรรมทางสังคม เพื่อให้สามารถอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข เช่น ความเชื่อเรื่องบาปบุญคุณโทษ การเคารพผู้สูงอายุหรือความศรัทธาในพลังเหนือธรรมชาติ ความเชื่อสะท้อนจิตสำนึกด้านศีลธรรมและการตัดสินใจของสมาชิกในชุมชน (กาญจนา แก้วเทพ, 2533) เช่นเดียวกับการประกอบพิธีกวนข้าวมธุปายาสจึงเป็นกระบวนการที่หล่อหลอมพฤติกรรมและจิตสำนึกทางศีลธรรม ผ่านการปฏิบัติที่เน้นความเมตตา การให้และความพอเพียง

ความเปลี่ยนแปลง ความต่อเนื่องและการเรียนรู้ของชุมชน

แม้การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และเทคโนโลยีจะส่งผลกระทบต่อชุมชนในทุกภูมิภาค แต่วัฒนธรรมชุมชนยังคงแสดงพลังของความต่อเนื่องและความสามารถในการปรับตัว ชุมชนจำนวนมากสามารถผสมผสานองค์ความรู้ใหม่เข้ากับภูมิปัญญาเดิม เช่น การใช้สื่อดิจิทัลในการเผยแพร่ประเพณีหรือการปรับรูปแบบพิธีกรรมให้สอดคล้องกับบริบทปัจจุบัน โดยไม่สูญเสียแก่นสารสำคัญ ในด้านการศึกษา วัฒนธรรมชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้สำคัญ โดยเฉพาะการศึกษาแบบมีส่วนร่วมของชุมชน ซึ่งเปิดโอกาสให้ชุมชนมีบทบาทในการกำหนดกระบวนการเรียนรู้ เช่น การเรียนรู้จากปราชญ์ชาวบ้าน การจัดค่ายวัฒนธรรมหรือการบูรณาการพิธีกรรมอย่างข้าวมธุปายาสเข้ากับหลักสูตรการเรียนการสอน

สรุปได้ว่า วัฒนธรรมชุมชนยังคงทำหน้าที่เป็นตัวบ่งชี้อัตลักษณ์และความเป็นตัวตนของแต่ละชุมชน วัฒนธรรมเป็นนามธรรมที่ถูกหล่อหลอมจากพฤติกรรม ความเชื่อและค่านิยมของสมาชิกในชุมชน อันเกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมและบริบทเฉพาะของพื้นที่ ในบริบทนี้ พิธีกรรมและประเพณีอาหาร เช่น การทำและการถวายข้าวมธุปายาส สามารถมองได้ว่า เป็นภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างศาสนา

วิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชน ทำให้เห็นการผสานองค์ความรู้ ความเชื่อและการปฏิบัติทางสังคมเข้าด้วยกัน อย่างเป็นรูปธรรม

การพัฒนาชุมชนอย่างมีส่วนร่วมบนฐานทุนวัฒนธรรมข้าวมธุปายาส

การพัฒนาชุมชนให้เกิดความยั่งยืนและสอดคล้องกับวิถีชีวิตของประชาชน จำเป็นต้องเริ่มต้นจาก “ความต้องการของประชาชน” เป็นศูนย์กลาง โดยเฉพาะกระบวนการพัฒนาชุมชนที่เน้นการมีส่วนร่วม (Participation) ซึ่งถือเป็นสิ่งสำคัญในการขับเคลื่อนกิจกรรมและโครงการพัฒนาให้สามารถตอบสนองบริบทพื้นที่และก่อให้เกิดประโยชน์ต่อคนในชุมชน ความต้องการของประชาชนสะท้อนถึงปัญหาและข้อจำกัดในชีวิตประจำวัน หากยังรวมถึงพฤติกรรม ความคาดหวัง คุณค่า ความเชื่อและความฝันร่วมของคนในชุมชน ควรถูกนำมาใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในทุกขั้นตอนของการพัฒนา โดยการพัฒนาชุมชนบนฐานทุนวัฒนธรรม เช่น “ข้าวมธุปายาส” เพื่อเป็นอาหารเชิงสัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับความเชื่อทางพุทธศาสนา วิถีเกษตรกรรมและอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนกับกระบวนการพัฒนาสมัยใหม่ เพื่อยกระดับทรัพยากรทางวัฒนธรรมให้กลายเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคมและการเรียนรู้ของชุมชน ดังนี้ (นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์, 2550)

การร่วมกำหนดความต้องการของชุมชน

การเปิดพื้นที่ให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นและสะท้อนปัญหา ความต้องการและศักยภาพของชุมชน ผ่านกระบวนการระดมความคิดเห็น การประชุมกลุ่มย่อยหรือการลงพื้นที่เก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ เพื่อจัดลำดับความสำคัญของประเด็นการพัฒนา เช่น ความต้องการอนุรักษ์และฟื้นฟูองค์ความรู้เกี่ยวกับข้าวมธุปายาส การพัฒนาผลิตภัณฑ์ชุมชนหรือการสร้างพื้นที่เรียนรู้เชิงวัฒนธรรม ทั้งนี้ Cohen & Uphoff (1977) อธิบายว่า การพัฒนาแบบมีส่วนร่วมต้องเริ่มจากการ “ระบุปัญหา” และ “ความต้องการของประชาชน” โดยให้ชุมชนเป็นผู้เสนอประเด็นหลัก เพื่อสร้างความรู้สึกร่วมและเป็นฐานข้อมูลในการกำหนดทิศทางการพัฒนา ในขณะเดียวกันก็สามารถสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นลักษณะที่เกื้อกูลเพื่ออำนาจตัดสินใจและผู้นำชุมชนเป็นตัวกลางประสานงาน ความสำเร็จเกิดจากทุนทางสังคมและและศรัทธาที่ยั่งยืน (สุดธิดา พาดฤทธิ์ และพระอุดมบัณฑิต (สมศักดิ์ สุทธิญาณเมธี), 2569)

การร่วมกันตัดสินใจและวางแผนพัฒนา

เมื่อความต้องการของชุมชนได้รับการวิเคราะห์และจัดลำดับแล้ว ขั้นตอนถัดมาคือ การเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจและวางแผนโครงการในเชิงนโยบาย เช่น การกำหนดเป้าหมาย แนวทางดำเนินงานกิจกรรม งบประมาณและกลไกการบริหารจัดการ เช่น การวางแผนพัฒนากิจกรรมท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมจากข้าวมธุปายาส (วชิรวิทย์ บัวขาว และคณะ, 2567) หรือการจัดตั้งกลุ่มแปรรูปและถ่ายทอดองค์ความรู้ในชุมชน ดังที่ ประภัสสร เตชะประเสริฐวิทยา (2549) ชี้ว่า การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจช่วยส่งเสริมสิทธิ ความเสมอภาคและการพึ่งพาตนเองของประชาชน อีกทั้ง สร้างความโปร่งใสและความไว้วางใจต่อการพัฒนา

การร่วมมือปฏิบัติงาน

การมีส่วนร่วมในระดับการปฏิบัติเป็นขั้นตอนที่ทำให้ประชาชนเกิดการเรียนรู้จากการลงมือทำจริง โดยสามารถมีส่วนร่วมได้หลายรูปแบบ เช่น การร่วมแรง ร่วมวัสดุอุปกรณ์ การสนับสนุนทรัพยากรหรือการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานภายนอก ในกรณีของข้าวมธุปายาส การร่วมกันจัดกิจกรรมสาธิตการผลิต การจัดงานประเพณี หรือการพัฒนาเรื่องราวทางวัฒนธรรม (Storytelling) เพื่อสื่อสารคุณค่าให้กับสังคมภายนอก การมีส่วนร่วมในขั้นตอนนี้ช่วยเสริมสร้างความรู้สึกร่วมเป็นเจ้าของ ความรับผิดชอบและความภาคภูมิใจในสิ่งที่ชุมชนร่วมกันสร้างขึ้น (Cohen & Uphoff, 1977; Dutta, 2023)

การร่วมกันรับผลประโยชน์

ประชาชนในชุมชนควรที่จะต้องได้รับประโยชน์จากการพัฒนาอย่างเป็นธรรม ทั้งในรูปของประโยชน์ทางตรง เช่น รายได้ที่เพิ่มขึ้นจากผลิตภัณฑ์หรือกิจกรรมเกี่ยวกับข้าวมธุปายาสและประโยชน์ทางอ้อม เช่น การเสริมสร้างความรู้ ความสามัคคีและความเข้มแข็งของชุมชน ควบคู่ไปกับการพิจารณาผลกระทบด้านลบที่อาจเกิดขึ้น เช่น การกระจุกตัวของผลประโยชน์หรือความขัดแย้งภายในชุมชน การประเมินความเป็นธรรมในการกระจายผลประโยชน์เป็นปัจจัยที่ช่วยให้ได้รับการยอมรับและเกิดการเรียนรู้ร่วมกัน

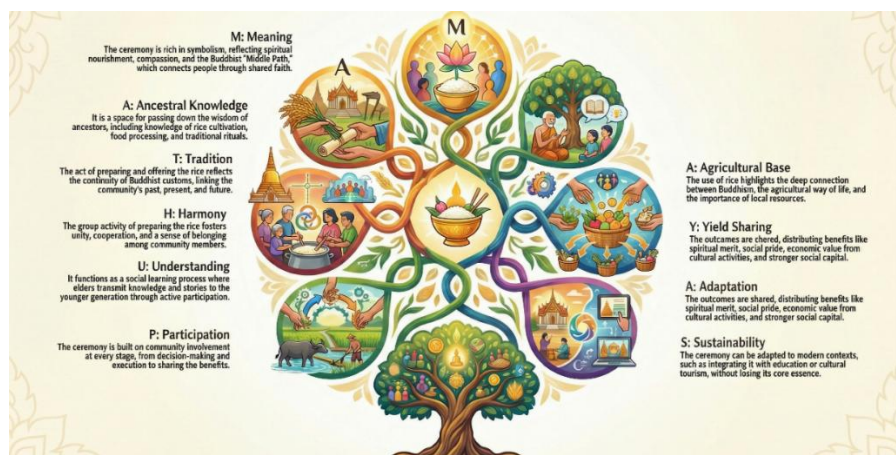
การร่วมควบคุม ติดตาม ประเมินผลและบำรุงรักษา

การเปิดโอกาสให้ชุมชนมีบทบาทในการควบคุม ตรวจสอบ และติดตามความก้าวหน้าผ่านการประชุม รายงานผล การจัดเก็บข้อมูลหรือการแต่งตั้งคณะกรรมการชุมชนเพื่อมารับผิดชอบร่วมกัน นอกจากนี้ การบำรุงรักษา เช่น การดูแลอุปกรณ์ แหล่งเรียนรู้หรือการพัฒนาศักยภาพกลุ่มผู้ดูแลกิจกรรมเกี่ยวกับข้าวมธุปายาส เป็นหน้าที่ที่ชุมชนต้องรับผิดชอบร่วมกัน เพื่อให้การใช้ประโยชน์จากทุนวัฒนธรรมสามารถดำเนินต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง (นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์, 2550)

สรุปได้ว่า การพัฒนาชุมชนอย่างมีส่วนร่วมบนฐานทุนวัฒนธรรมข้าวมธุปายาสโดยแนวคิดของ Cohen & Uphoff (1977) เมื่อพิจารณาร่วมกับงานศึกษาของนักวิชาการไทย ได้แก่ นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์ (2550) และประภัสสร เตชะประเสริฐวิทยา (2549) ชี้ให้เห็นว่า ความต้องการของประชาชนเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของกระบวนการมีส่วนร่วม ซึ่งครอบคลุมตั้งแต่การกำหนดความต้องการ การตัดสินใจและวางแผน การปฏิบัติงาน การรับผลประโยชน์ ไปจนถึงการติดตามและประเมินผล เมื่อเชื่อมโยงกับการใช้ทุนวัฒนธรรมอย่าง “ข้าวมธุปายาส” จะเป็นการเสริมสร้างการพัฒนาชุมชนที่ตั้งอยู่บนฐานอัตลักษณ์ วิถีชีวิตและความร่วมมือของทุกภาคส่วน อันนำไปสู่ความยั่งยืนในการใช้ทรัพยากรและการพัฒนากิจกรรมของชุมชน

องค์ความรู้ใหม่

การศึกษาเรื่อง พิธีกรรมกับการสืบสานอัตลักษณ์ทางศาสนาและวัฒนธรรมไทย: กรณีพิธีกวนข้าวมธุปายาส เป็นความสัมพันธ์เชิงพลวัตระหว่างพิธีกรรม วิถีชีวิต โครงสร้างสังคมและการมีส่วนร่วมของชุมชน โดยใช้ “ข้าวมธุปายาส” เป็นแกนกลางเชิงสัญลักษณ์และปฏิบัติการ คือ “MATHUPAYAS” ดังนี้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับพิธีกรรมกับการสืบสานอัตลักษณ์ทางศาสนาและวัฒนธรรมไทย: กรณีพิธีกวนข้าวมธุปายาส

ที่มา: ผู้วิจัย, 2569; Google NotebookLM, 2026

จากภาพที่ 1 องค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับพิธีกรรมกับการสืบสานอัตลักษณ์ทางศาสนาและวัฒนธรรมไทย: กรณิพิธีกวนข้าวมธุปายาส คือ “MATHUPAYAS” อธิบายได้ ดังนี้

1. ความหมายเชิงสัญลักษณ์ (M: Meaning) พิธีกวนข้าวมธุปายาสเป็นพิธีกรรมที่มีความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่สะท้อนการหล่อเลี้ยงทั้งกายและจิต ความเมตตา และการตั้งมั่นในทางสายกลางตามพุทธประวัติ ที่เป็น “ระบบความหมายร่วม” ที่ยึดโยงผู้คนเข้ากับศรัทธาและอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม
2. ภูมิปัญญาดั้งเดิม (A: Ancestral Knowledge) พิธีกรรมเป็นพื้นที่ของการถ่ายทอดองค์ความรู้ ภูมิปัญญาและประสบการณ์ของบรรพชน เช่น ความรู้เรื่องข้าว การแปรรูปอาหาร พิธีกรรมและจารีตปฏิบัติ ทำให้ข้าวมธุปายาสทำหน้าที่เป็นคลังความรู้ทางวัฒนธรรมที่สืบทอดผ่านการลงมือปฏิบัติจริง
3. จารีตและความต่อเนื่องทางวัฒนธรรม (T: Tradition) การกวนและถวายข้าวมธุปายาสสะท้อนความต่อเนื่องของประเพณีและจารีตทางพุทธศาสนา เป็นกลไกในการธำรงอัตลักษณ์ของชุมชนและสร้างความเชื่อมโยงระหว่างอดีต ปัจจุบัน และอนาคตของสังคมไทย
4. ความกลมเกลียวทางสังคม (H: Harmony) พื้นที่การรวมกลุ่มที่ก่อให้เกิดความสามัคคี ความร่วมมือและความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน เนื่องจากการกวนข้าวมธุปายาสเป็นกิจกรรมที่ต้องอาศัยการแบ่งบทบาท การช่วยเหลือเกื้อกูลและความสัมพันธ์เชิงบวกของคนในชุมชน
5. การเรียนรู้และความเข้าใจร่วม (U: Understanding) เป็นกระบวนการเรียนรู้ทางสังคมและวัฒนธรรม ผู้สูงอายุถ่ายทอดความรู้ ความเชื่อและเรื่องเล่า ขณะที่คนรุ่นใหม่เรียนรู้ผ่านการมีส่วนร่วม ส่งผลให้เกิดความเข้าใจร่วมเกี่ยวกับคุณค่าทางศาสนา ศีลธรรมและวิถีชีวิต
6. การมีส่วนร่วมของชุมชน (P: Participation) เป็นฐานของกระบวนการมีส่วนร่วม ตั้งแต่การกำหนดความต้องการ การตัดสินใจ การร่วมปฏิบัติงานและการรับผลประโยชน์ ไปจนถึงการติดตามและประเมินผล เป็นกลไกที่ทำให้เกิดการพัฒนาชุมชน
7. ฐานเกษตรกรรมและทรัพยากรท้องถิ่น (A: Agricultural Base) การใช้ข้าวซึ่งสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนา วิถีเกษตรกรรมและทรัพยากรท้องถิ่นในฐานะบทบาทของอาหารและการเกษตรในฐานะรากฐานชีวิต เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชุมชน
8. การแบ่งปันผลประโยชน์และคุณค่า (Y: Yield Sharing) ผลลัพธ์ของพิธีกรรมคือ ได้บุญกุศลและกระจายคุณค่าทางสังคม เศรษฐกิจและการเรียนรู้ เช่น รายได้จากกิจกรรมวัฒนธรรม ความภาคภูมิใจในชุมชน และทุนทางสังคมที่เข้มแข็ง
9. การปรับตัวร่วมสมัย (A: Adaptation) พิธีกวนข้าวมธุปายาสสามารถปรับรูปแบบให้สอดคล้องกับบริบทสมัยใหม่ เช่น การบูรณาการกับการศึกษาและการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม โดยไม่สูญเสียแก่นสารทางศาสนาและวัฒนธรรม
10. ความยั่งยืนของชุมชน (S: Sustainability) ผลรวมของทุกองค์ประกอบนำไปสู่ความยั่งยืนทั้งด้านวัฒนธรรม สังคม เศรษฐกิจและจิตวิญญาณ ทำให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเอง รักษาอัตลักษณ์และพัฒนาอย่างสมดุลบนฐานวัฒนธรรมของชุมชน

สรุป

พิธีกรรมเป็นองค์ประกอบสำคัญของวิถีชีวิตมนุษย์และโครงสร้างสังคม โดยเฉพาะในบริบทสังคมไทย มีความหลากหลายด้านศาสนา ความเชื่อและวัฒนธรรม พิธีกรรมทำหน้าที่เป็นการปฏิบัติที่มีแบบแผนตามจารีตและความเชื่อทางศาสนา อีกทั้ง เป็นกลไกในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ในชุมชน ถ่ายทอดคุณค่า ค่านิยม

และอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมจากรุ่นสู่รุ่น พิธีกรรมจึงเป็นพื้นที่ทางสังคมที่สะท้อนระบบความหมาย ความศรัทธาและความเป็นระเบียบของสังคมไทย ทั้งนี้ ในเชิงความหมาย พิธีกรรมจึงเป็นการปฏิบัติหรือ การบูชาตามความเชื่อทางศาสนาอย่างมีระเบียบแบบแผน มีองค์ประกอบสำคัญ ได้แก่ ผู้ประกอบพิธี เครื่องประกอบพิธี สถานที่และช่วงเวลาสะท้อนความศรัทธาและนัยเชิงสัญลักษณ์ พิธีกรรมทางพุทธศาสนา ไทยทำหน้าที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจและกระบวนการสร้างบุญกุศลร่วมกันของชุมชน โดยพิธีกรรมแทรกซึม อยู่ในชีวิตประจำวันและวัฏจักรชีวิตของคนไทย ในขณะที่ พิธีกรรมข้าวมธุปายาสเป็นตัวอย่างสำคัญของ พิธีกรรมที่เชื่อมโยงพุทธประวัติ ความเชื่อและวิถีชีวิตเข้าด้วยกัน โดยมีรากฐานจากเหตุการณ์ที่นางสุชาดา ถวายข้าวมธุปายาสแด่พระโพธิสัตว์ก่อนการตรัสรู้ ข้าวมธุปายาสจึงถูกตีความเป็นสัญลักษณ์ของการหล่อเลี้ยง ทั้งกายและจิตใจ ความเมตตาและการตั้งมั่นในทางสายกลาง การกวนข้าวมธุปายาสในชุมชนไทยเป็นกระบวนการ ทางสังคมที่เปิดพื้นที่ให้เกิดการมีส่วนร่วม การเรียนรู้ร่วมและการถ่ายทอดคุณค่าทางศีลธรรมและวัฒนธรรม ข้าวมธุปายาส รวมถึงทำหน้าที่เป็นกลไกสำคัญในการธำรงอัตลักษณ์และความต่อเนื่องของสังคม ผ่านการถ่ายทอด องค์ความรู้ ภูมิปัญญาและความเชื่อที่สั่งสมมาด้วยการสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนา วิถีเกษตรกรรมและทรัพยากร “ข้าว” เป็นฐานชีวิตและสัญลักษณ์ที่ส่งเสริมแนวคิดการพึ่งพาตนเอง ความสามัคคีและการใช้ทรัพยากรท้องถิ่น เมื่อพิจารณาในบริบทการพัฒนาชุมชน การใช้พิธีกรรมและ ทุนวัฒนธรรม เช่น ข้าวมธุปายาส เป็นฐานของกระบวนการมีส่วนร่วมตั้งแต่การกำหนดความต้องการ การตัดสินใจ การปฏิบัติงาน การรับผลประโยชน์ และการติดตามประเมินผล เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งและ ความยั่งยืนของชุมชนได้

กิตติกรรมประกาศ

บทความวิชาการนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง ศรัทธามธุปายาส: การปลูกจิตสำนึกชุมชนเพื่อยกระดับทางวัฒนธรรม ขอขอบคุณ งบประมาณจากกองทุน ส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม สำนักงานปลัดกระทรวงการอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม (สป.อว.) และมหาวิทยาลัยนเรศวร สำหรับทุนอุดหนุนการวิจัย ประจำปีงบประมาณ 2568 เลขที่สัญญา R2568A105 และผ่านพิจารณาจริยธรรม การวิจัยในคน REC114/68 ทั้งนี้ ผู้เขียนได้ใช้เครื่องมือ AI แบบสร้างสรรค์ เช่น Notebook LM เพื่อสรุปเป็น รูปภาพและใช้ ChatGPT เพื่อแปลภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษและตรวจสอบไวยากรณ์ภาษาอังกฤษเท่านั้น

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. (2552). พิธีกรรมและประเพณี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด.
- กฤตพร แซ่เง่ สายจันทร์ และคณะ. (2566). วิถีพฤติกรรมความเชื่อของชุมชนนาบอน. วารสารวิชาการสังคม มนุษย์, 13(2), 64–81.
- กาญจนา แก้วเทพ. (2533). การทำงานเพื่อพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- จงจิตร โทษการ และคณะ. (2554). การศึกษารูปแบบการเรียนการสอนศิลปะด้วยการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ด้านการเขียนภาพผะเหวดโดยมีส่วนร่วมของโรงเรียนและชุมชน (รายงานผลการวิจัย). กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- ฉลาดชาย รมิดานนท์. (2537). วัฒนธรรมกับความหลากหลายทางชีวภาพกับการพัฒนาที่ยั่งยืน. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่น.

- เดโช แขน้ำแก้ว และเชษฐา มุทะมัด. (2565). องค์ประกอบและกระบวนการของพิธีกรรมของเรือเหนือในชุมชนคีรีวง อำเภอลานสกา จังหวัดนครศรีธรรมราช. วารสารวิจัยวิชาการ, 5(4), 185–196.
- นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์. (2550). แนวคิดแนวทางการพัฒนาชุมชน. กรุงเทพฯ: กรมพัฒนาชุมชนกระทรวงมหาดไทย.
- บุญยั้ง ประทุม. (2562). พุทธ : ไสย ไร่ไร่วัดเจดีย์กับกระบวนการกลายเป็นสินค้า. วารสารวิชาการสังคมมนุษย์, 9(2), 1–18.
- ประภัสสร เตชะประเสริฐวิทยา. (2544). ยุทธศาสตร์การพัฒนาและการวางแผนชุมชนเกษตรกรรม. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- พระครูปฐมปริยัติการ รวินโณ. (2558). การศึกษาวิเคราะห์ประเพณีการถวายข้าวมธุปายาส : กรณีศึกษาอำเภอนาทม จังหวัดสุรินทร์. วารสารวันมูฮอว์รพุทธศาสนปริทรรศน์, 2(1), 127–134.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2556). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย (พิมพ์ครั้งที่ 32). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พลีธัมม.
- พระอธิการโยธิน อินทะนะ และคณะ. (2565). พิธีกรรมและคุณค่าการใช้ส้มป่อยในวันธรรมสวนะ. วารสารบัณฑิตแสงโคมคำ, 7(2), 335–349.
- พัชทิตรา กุลสุวรรณ และพงษ์เทพ แซ่เผะ. (2554). โครงการแนวทางสืบทอดภูมิปัญญาด้านการรักษาการเจ็บป่วยด้วยพืชสมุนไพรพื้นบ้านโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนชนเผ่าม้งบ้านขุนช่างเคี่ยน ตำบลช้างเผือก อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ (รายงานผลการวิจัย). กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- พัชรภรณ์ นักเทศน์ และคณะ. (2568). นิเวศวิทยาวัฒนธรรม: พิธีกรรมและความเชื่อเรื่องผี ที่เกี่ยวกับการพยากรณ์ การรักษาของบ้านปางวัง ตำบลวังทรายคำ อำเภอวังเหนือ จังหวัดลำปาง. วารสารบัณฑิตแสงโคมคำ, 10(1), 154–170.
- วชิรวิทย์ บัวขาว และคณะ. (2567). การทำบุญสิบสองเดือนของชาวไทยพุทธ : วัดพระธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช. วารสารวิชาการสังคมมนุษย์, 14(2), 135–153.
- सानนท์ ด่านภักดี. (2565). ประวัติ ประเพณี พิธีกรรมและความเชื่อ การถวายบายศรีเจ้าพ่อพญาแล. วารสารวิจัยวิชาการ, 5(3), 75–82.
- สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดลำปาง. (2563). ถวายข้าวมธุปายาส. สืบค้นเมื่อ 1 มกราคม 2569 จาก https://www.m-culture.go.th/lampang/ewt_news.php?nid=2172&filename=index.
- สุดธิดา พาดฤทธิ์ และพระอุดมบัณฑิต (สมศักดิ์ สุทธิญาณเมธี). (2569). การอนุรักษ์พื้นที่สาธารณะชุมชนแบบมีส่วนร่วมกรณีศึกษาวัดสะแก จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. วารสารสหวิทยาการนวัตกรรมปริทรรศน์, 9(1), 217–227.
- สุภางค์ จันทวานิช. (2559). การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสกสรรค์ สนวา และพงศ์สวัสดิ์ ราชจันทร์. (2568). การดำรงรักษาอัตลักษณ์การเทศน์แหล่อีสานประเพณีบุญผะเหวด: พื้นที่ต้นแบบทางวัฒนธรรม. วารสารศิลปะและวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำมูล, 14(3), 611–625.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. (2560). นิทานพุทธประวัติ: เรื่องราวก่อนและหลังตรัสรู้. มติชนสุดสัปดาห์, 1 –17.
- เอนก นาคะบุตร. (2545). ทูตทางสังคมและประชาสังคมในเมืองไทย. กรุงเทพฯ: สำนักกองทุนเพื่อสังคมธนาคารออมสิน.
- Cohen, J. M. & Uphoff, N. T. (1977). Development Participation: Concept and Measure for Project Design Implementation and Evaluation. New York: Cornell University.

- Durkheim, E. (1912). *The Elementary Forms of the Religious Life*. London: George Allen & Unwin.
- Dutta, N. (2023). *Engaging Beneficiaries for Development Participation: When, How, and To What Extent?*. Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Book.
- Geertz, C. (2017). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Book.
- Google NotebookLM. (2026). พิธีกรรมกับการสืบสานอัตลักษณ์ทางศาสนาและวัฒนธรรมไทย: กรณีพิธิกวณข้าวมธุปายาส (ภาพที่สร้างโดย NotebookLM). <https://notebooklm.google.com>.
- Keyes, C. F. (1989). *Thailand: Buddhist kingdom as modern nation-state*. Bangkok: Duang Kamol.
- Reschly, A. L. & Christenson, (Eds.). (2023). *Handbook of Research on Student Engagement*. Cham, Switzerland: Springer International Publishing.
- Turner, V. (1969). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago: Aldine Publishing.
- Turner, V. et al. (2017). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. New York: Routledge.
- Wallis, R. (2019). *The Elementary Forms of the New Religious Life*. London: Routledge.